ئیرەیی و گومانڕەشیی داهێنەران.. سەباح ئیسماعیل

پاش ئەوەی دەنگۆی ئەوە بڵاوبووەوە، موزیکژەنی ناوداری نەمسایی مۆزارتی مەزن دەرمانخوارد کراوە و ئەوی ژارخواردی کردووە موزیکژەنی ئیتال□ی سالێریی هاوەڵی بووە، ئەوە بۆ پووشکینی باوکی ئەدەبی ڕووسی (1799-1837ز) بووە هەوێنی نووسینی شانۆنامەیەك بە ناوی “مۆزارت و سالێری”.

دواتر، لەسەر بنەمای ئەو شانۆنامەیە میلۆش فۆرمان فیلمی ناوداری “ئەمادیۆس”ی بەرهەم هێنا. لە بەشی یەکەمی شانۆنامەکەی پووشکیندا سالێری بە ناڕەزاییەکی توندەوە دژ بە دادپەروەریی خودایی قسان دەکات، “چما بۆچی ئەمێك تا ڕادەی مردن ئاشقی موزیك بێت و لە منداڵییەوە ژیانی لە پێناو موزیکدا تەرخان کردبێت، کەچی ئەم بەهرەیە بۆ کەسێکی سادەی شێت دەڕوات”.

ئەودەمی مۆزارت گەیشتە ڤیەننا، جوزێفی دووەمی ئیمپراتۆر سالێریی وەکو موزیکژەنی کۆشك هەڵبژارد. سالێری وای لێهات زۆری ڕێز لێ دەگیرا، بە تایبەت لای ئەندامانی چینی ناوەند.

مۆزارتی بەهرەدار چەشنی فریشتە دابەزییە سەر زەوی، دەتگوت ئاوازەکانی لە بەهەشتەوە هێناون. هێندەی نەبرد سالێری لە ترسی توانای گەورە و لە ئاوەزبەدەری مۆزارت تاڵاوی دەردەئیرەیی و بەدگومانی ناخی دەکر□زی و هەلاهەلای دەکات. دەکەوێتە دژایەتی کردنی مۆزارت، تاڕادەی ژارخواردکردنی.

ژینگەیەک نییە خاڵی بێت لە ئیرەیی و گومڕەشی. خەڵک زوو هەستی بە مەترسیی ئیرەیی کردووە، بۆیە بۆ خۆپاراستن لە هێزی ئیر□یبەران لە پێش دەرگەکانی ماڵەوە کووژەکەی شین و چاوەزار و ناڵیان کوتیوە. زۆرن ئەوانەی وا هەستدەکەن گەر ددان بە داهێنەریی کەسێکی دیدا بنێن، ئەوا خۆیان دەسڕنەوە، یاخود لە بەهای خۆیان کەمدەکەنەوە. هەڵبەت مێژووی نووسەر و ڕووناکبیران گەلێك شێوازی ململانێی نێوان گەورەکانی بۆ تۆمار کردووین گومانڕەشی (غیرە) جووڵاندوونی. بە شێوەیەك هیچ بارانێك نەیتوانیوە شوێنپێکانی لە ناو دڵ و ئاوەزی مرۆڤەکاندا بسڕێتەوە. “هەر هێندەی ئەم گومڕەشییە ئەدەبییە ڕەوایە بگۆڕێت بۆ دۆخێک لە ڕقی کەسێنی، ئەوا دەبێتە سەرچاوەی نەخۆشیی کۆمەڵایەتی و سیاسیی ئاڵۆز، داهێنان و ژیانی کۆمەڵایەتییش دەشێوێنێت”.

ئیرەیی لای نووسەرانی بیانی

فڕانسیس بەیکەن (١٥٦١-١٦٢٦)ی فەیلەسووف و بیرمەند و سیاسەتمەداری گەورەی بریتانی کەسایەتییەکی بە ناوبانگ و دەوڵەمەند بوو، پۆستی گەورەی چنییەوە، دادوەری گشتیی شاژن، نوێنەری گشتی، لە دوایشدا لەسەر کورسیی سەرۆکی دادوەران دانیشت. گەلێک جار دوودڵ بوو لەوەی کامیان کاریگەرە، سیاسەت بە هەموو سوودەکانییەوە، یاخود فەلسەفە بە گشت سەرئێشەکانییەوە: "وامدەزانی من بۆ ئەوە لەدایکبووم تاکو خزمەتی مرۆڤایەتی بکەم.. بەڵام لە خۆم دەپرسی: چۆن بتوانم سوود بە مرۆڤایەتی بگەیەنم، بینیم بە سروشتی خۆم ئامادەبوونی تایبەتم هەیە بۆ ڕامان لە ڕاستی".. بەڵام لە سۆنگەی ئەو ڕەوشەی دوای مردنی باوکی ساڵی ١٥٧٩ پێیدا تێپەڕی، بڕیار دەدات کار لە سیاسەت بکات، بۆیە بە ناچاری کۆلێژەکەی جێدەهێڵێت بۆ قبووڵکردنی پۆستی دیپلۆماتکار لە باڵیۆزخانەی ئینگلیز لە پاریس. هەڵبەت سیاسەت جگە لە نەیار و سەرئێشە هیچی پێ نەبەخشی، یەکێک لەو سەرئێشانە بووە هۆی لەسێدارەدانی نزیکترین هاوڕێی "ئەلئیرڵ ئیسکس"، کە تۆمەتی ناپاکیی گەورەیان دایەپاڵ، شاژن ئەلیزابێس بەیکەنی بە پۆستی دادیاری گشتی هەڵبژارد، ئەویش بەڵگەکانی ناپاکیی هاوڕێکەی پێشکەش کرد، ئەمە وای لە بەیکەن کرد هەست بە ئازاری ویژدان و شەرمەزاری بکات، دەنووسێت: "حەز و ئومێدم لەو هەتاوە دەچوو لە میانەیەوە پیسی و گڵاوی تێدەپەڕن، کەچی ئینجاش وەکو پێشوو هەر بە بێگەردی دەمێنێتەوە".

لە کارەکان بە دڵی ئەو نەڕۆیشتن، نەیاران و ئیرەییبەران چاوەڕێی دەرفەتێکیان بوو بیکەوێنن "لە ئاهەنگێکدا بە بۆنەی گەیشتنە تەمەنی شەست ساڵییەوە گاڵای لەودەمی پێکی "شەرەفی هاووڵاتیی پاشا و گەشبەختترینیانی هەڵدەدا" دەستەیەک سەرباز گەیشتنە کۆشکەکەی فەرمانی دەستگیرکردنی ئەویان پێبوو بە تۆمەتی بەرتیل وەرگرتن.. ئەوە بوو خرایە زیندانی تاوەری لەندەنەوە و هەموو ئەو نامەی سکاڵایانەی بۆ شا جەیمسی نارد بە لێخۆشبوونی بێسوود بوون، ئەوە بوو دادوەران بڕیارێکیان دەرکرد بە سزای پارە بە بڕی چل هەزار جونەی، بە ئەوەی ماوەی زیندانییەکەی تەواو ببێت، ئەویش بڕیار دەدات گۆشەگیر بێت و لە گوندێکی دیکەدا ساڵانی ژیانی دەباتەسەر بە خۆتەرخانکردن بۆ خۆشەویستەکەی (فەلسەفە)، ئەوی سیاسەت و گەمەکانی لێیان دزی..

ڤۆڵتێر دەڵێت، بەیکەن دەیتوانی لەسەر کێلی گۆڕەکەی بنووسێت "با بیروبۆچوونەکانم لە بنیاتنانی جیهانێکی نوێی پڕ لە ڕووناکیدا ببنە بەردی بناغە".

هاشم ساڵح لە وتارێکیدا بە ناوی "وردە ململانێی نێوان کەڵە

نووسەرانی ئەدەب و هزر" باسی ڕقی شۆپنهاوەر دەڕۆست یەکێک لە مەزنترین فەیلەسووفانی مێژوو دەکات، هیگڵی ئەرستۆی سەدەی نوێ، هەردووکیان بلیمەتن، بەڵام شۆپنهاوەر پێچەوانەی هیگڵ درەنگ دەرکەوت:

"بڕوانن شۆپنهاوەر چی بە هیگڵ دەڵێت، شتێک سەر سپی دەکات، جوێنی بێ وێنەی ناشرین، هۆکارەکەی ئەوەیە هیگڵ زۆر ناودار بوو، سەدان خوێندکاری بۆ وانەکانی ڕادەکێشا، لەکاتێکدا شۆپنهاوەر گومناو بوو، تەنیا چوار پێنج خوێندکاری هەبوو، بێگومان هەردووکیان لە یەک زانکۆ و لە یەک سەعاتدا وانەیان دەگوتەوە! بەرلین. ئیدی شێتگیر دەبێت و لە ئاست هیگڵدا ئیرەیی دەمارەکانی دەکوڵێنێت، تابڵێی دژمانی ناشرینی پێدەدات، وەک: "ئەم کەسە هیچوپووچەی ناوی هیگڵە! ئەم دەجاڵە بێ ڕۆحە، قێزەونە، بێزراوە، نەزانە، ئایا شایانی ئەم هەموو بایەخەیە؟ فەلسەفەکەی بریتییە لە هەڵخەڵەتاندنێکی گەورە، یاخود درۆیەکی زل، بریتییە لە دەمپانکردنەوەیەکی گۆکردنی بەتاڵ، بریتییە لە قسەی قۆڕ، یاخود سەفسەتە، ئەو فەلسەفەیەی گەمژەترینە لە مێژوودا. جگە لە شێتخانە و نەخۆشخانە دەروونییەکان، قسەی بەتاڵی وەک قسەی ئەم پیاوە جادووگەرە نابیننەوە… هتد".

تۆرگن□ف (١٨١٨ــ١٨٨٣ز) کاتێک ڕق لە دۆست□یفسکی (١٨٢١ــ١٨٨١ز) هەڵدەگرێت، دەیەوێت بە هەموو شێوەیەک ناشرین و وێرانی بکات بە شێوەیەک باسی گرفتە دەروونییەکانی دەکات، هەڵبەت کەسانێک هەبوون بەردەوام گەرمیان دەکرد. دیارە قسە بە ناوبانگەکەی فرۆیدی بیرچووب□ووەوە، یاخود بایی ئەوەندە نەژیا بیبیسێت: ڕەنگە لە دۆست□یفسکیدا هەموو گرێ و گرفتەکانی زەوی ببینینەوە. بەڵام لە بەرامبەر دۆست□یفسکیی نووسەری بلیمەتدا، ناتوانیت هیچ بکەیت، تەنیا ئەوە نەبێت: بێیتە سەر چۆک و سەردانەوێنیت.

لەسۆنگەی هەمیشە لاسەنگبوونی تەرازووەکە و "لە سایەی کێشمەکێش لەسەر ناوەندی ڕووناکی و هەڵپەکردن بۆ دەستکەوت، ئەم ململانێ ئاشکرا و شاراوەیە هەڵدەچێت، هەندێک ڕۆشنبیری ئیرەییبەری لە پشتەوەیە، لەوانەی گەلێک بانگەشەی برایەتی و ئایدیاڵییان دەکرد و هێندەی نەبرد پەردە لەسەر ڕوویان هەڵدرایەوە و خۆشەویستان گۆڕان بۆ نەیار و دوژمنان".

هەندێک جار کارەکە ئەرێنی دەبێت و بە نووسین و و□□امی یەکدی دەدەنەوە و وەکو دەڵێن شەڕی ئەدەبیی دەکەن، بەڵام گەر تەشەنە بە لایەنە نەرێنییەکەی بدرێت ئەوا کارەساتێک دەخوڵقێنن، بۆ ناشرینکردن و تۆمەتبارکردنی یەکتر تۆمەتی دزیی ئەدەبی دەدەنە پاڵ یەکدی و قەبارە و بەهای کارە ئەدەبییەکانیان کەم دەکەنەوە و

تۆمەتی ناشرین بە یەکدی هەڵدەبەستن. ئەمە ئەودەم دروستدەبێت، ئەویدی ڕووناکیی زیاتری دەخرێتە سەر و بەرهەمەکانی وەردەگێڕێن و لە کۆڕ و کۆبوونەوەکاندا پتر ئامادەیی دەبێت و خەڵات دەکرێت و ڕێزی لێ دەنرێت…

فرۆید ئەمە ناودەنێت "گرێی ئەدیب"، ئەمین زاویی ڕۆماننووسی جەزائیری واوەتر دەڕوات و ناوی دەنێت "گرێی قابیل"، دەڵێت: "ئەوانە نەخۆشی دەسەڵاتی وەهمین، یاخود وەهمی دەسەڵاتن، ئەمەش وایان لێدەکات بیر لە (کوشتنی برا)ی ڕەمزی ئەدەبی بکەنەوە بە ئەوەی تەنیا خۆیان وەهمی دەسەڵاتیان بەدەستەوە بێت، ئەوانە لە خوێنمژانی ئەدەب دەچن".

هۆراس دالبول جوانی بۆچووە دەڵێت: ئیرەییبردن جۆرێکە لە ددانپێدانان بە سەرکەوتنی ئەوانی دی. ئەرستۆش دەڵێت: کەسی ئیرەییبەر خۆی دەخواتەوە وەک چۆن ژەنگ ئاسن دەخوات.

چارڵز دیکنز (١٨١٢–١٨٧٠)ی ڕۆماننووس بە مەزنترین ڕۆماننووسی ئینگلیز لە سەردەمی ڤیکتۆریدا دادەنرێت. تاکو ئەمڕۆش ڕۆمانەکانی خوێنەری زۆریان هەیە، ناودارترین کارەکانی، ڕۆمانی "ئۆلیڤەر تویست"، "چیرۆکی دوو شار"، "دەیڤد کۆپەرفیڵد"، "کاتە سەختەکان" و "ئاواتە گەورەکان"ن. ڕۆمانەکانی ڕەنگدانەوەی دۆخی خراپی منداڵیی خۆی بوون. لە زۆربەی کارەکانیدا بانگەشەی پێویستبوونی چاکسازیی کۆمەڵایەتی و پشتگیریی ئەو دەزگە خێرخوازی و تەندروستییانەی دەکرد چاویان لە هەژارانە. بۆیە قەڵەمە ڕەوانەکەی بۆ ڕزگارکردنی کۆمەڵگە لەو خراپەکاری و ڕەوشە نادادپەروەرانەیەی دەوریان داوە تەرخانکرد.

لە هەمان ڕۆژگاردا ولیەم تاکری (١٨١١–١٨٦٣)ی ڕۆماننووس و ڕۆژنامەنووسی ناودار دەژیا. شارلۆت برۆنتی ڕۆمانی "جەین ئایەر"ی پێشکەش بەو کردووە، چونکە ئەو بە یەکەمین نوێگەری کۆمەڵایەتی دادەنێت.

ماوەیەکی زۆر نەیاری چارڵز دیکنز بوو. لە نێوانیاندا بڵێسەی ئیرەیی بەرچاو گڕە گرت. دیکنز خۆی بە ناودارتر و کاریگەرتر دادەنا، کەچی تاکری بە چاوێکی ڕەخنەگرانەوە لە کارەکانی دەڕوانی و ئەوانی خۆی بە قووڵتر دادەنا. ئیرەیی لە نێوانیاندا گەیشتە ڕادەیەک لە ڕێگەی ڕۆژنامەکانەوە ڕووبەڕووی یەکدی دەبوونەوە و هەر یەکێکیان ڕەخنەی توندی لە کارەکانی ئەوی دی دەگرت.

هەڵبەت ئەوی لە نێوان ئۆسکار وایڵد (١٨٥٤–١٩٠٠)ی نووسەری ڕۆمانی ناوداری "وێنەی دۆریان گرەی" و لویس کارۆڵ (١٨٣٢–١٨٩٨)ی خودان ڕۆمانی "ئەلیس لە وڵاتی سەیر و سەمەراندا" و زانا لە بواری ماتماتیک و جەبر ڕووی دا لەوانی پێشوو کەمتر نەبوو. وایڵدی

ناسراو بە گاڵتەجاڕی و زیرەکییەکەی گاڵتەی بە شێوازی کارۆڵ دەکرد و تەنها بە نووسەری منداڵانی دادەنا. بێگومان کارۆڵ بە ئاشکرا وەڵامی ڕەخنەکانی وایڵدی نەدەدایەوەن بەڵام دەڕۆست ئۆسکار وایڵد و ناوبانگی بەرفرەوانی هەستی بە شڵەژان دەکرد.
ماری شیلی (١٧٩٧ـ١٨٥١)ی هاوسەری پەرسی بیش شیلیی شاعیر، ئەو ئافرەتە داهێنەرەی ساڵی ١٨١٨ کەسایەتیی فرانکشتاینی داهێنا. خانەوادەی شیلی لۆرد بایرۆنیان لە سەر ڕۆخی دەریاچەی لیمان لە سویسرا ناسی، ئیدی لە نێوانیاندا دەستایەتی و لێکتێگەیشتن و گەنگەشەی ئەدەبی و فەلسەفی دروست بوون.
لۆرد بایرۆن (١٧٨٨ـ١٨٢٤)ی پێشەنگی شیعری ڕۆمانسی، شیعرەکانی هەندێک جار توند و بڕێک جاریش وەک پەڕەی گوڵ ناسک. وێڕای ئەو دەستایەتییە بەرچاوە، بەڵام ئیرەیی لێنەدەگەڕا پێوەندییەکەیان شڵەژانی تێدا نەبێت و ئارام ببێتەوە. ماری شیلی هەستی بە هەندێک گومانڕەشی و ئیرەیی دەکرد لە ئاست ناودارییەکەی بایرۆن و جەماوەری بوونەکەی، بە تایبەت ئەمیش دەکۆشا ناوی لە کایەی ئەدەبدا دەربکەوێت.

ڤێرجینیا ووڵف (١٨٨٢ـ١٩٤١)ی نووسەری ڕۆمانی "خاتوو داڵاوای" و "ئۆرلاندۆ" و "شەپۆلەکان"، تا مرد ئیرەیی بە نووسەرێکی مەزنی وەک جەیمس جۆیس دەبرد و بە نووسەرێکی خراپی دادەنا. مایەی سەیربوو ڤێرجینیا ووڵف ڕایەکی جیاوازی لەسەر جەیمس جۆیس هەبوو، ڕۆمانی (یۆلیسیس)ی وا وەسف کرد کە "کتێبی نەخوێندەوارە، نزمە، پیاوێکی خەمبار نووسیویەتی، خۆپەرست، چیڕەدرێژ، وشک و مایەی دڵتەکچوونە".

نووسەری پیرۆیی ماریۆ بارگاس یۆسا کاتێك گوتی، بەدگومانی ئاوەز دەشێوێنێت و ڕێگەی بیرکردنەوەی ژیرانە نادات، باش دەیزانی ئیرەیی نووسەران کاریگەرتر و بە ئازارترە لە ئیرەیی کەسانی سادە. ئیرەیی توانای ئەوەی هەیە هەموو شتەکان تێکوپێك بدات، گڕیان تێ بەردات و بوونیان بسەتنێتەوە. دوورنییە بگاتە ڕادەی خۆکوشتن. وەکو ئەوەی لە نێوان دوو ڕۆماننووسی هەرە مەزنی ژاپۆن، یەکێ میشیما و کاواباتادا ڕووی دا. ئەو دوو نووسەرە بە پتر لە نیوسەدە نامەیان گۆڕیەوە، نامەکان پڕ بوون لە ڕێز و خۆشەویستی، تاکو کاواباتا خەڵاتی نۆبڵی وەرگرت، ئیدی کێچ کەوتە کەوڵی میشیماوە، بەرگەی ئەو سەرکەوتنە گەورەیەی هاوڕێکەی نەگرت. دەمودەست پێوەندییەکەیان ڕووی لە خراپی کرد. میشیما بەهۆی ئیرەیییەوە نەیتوانی پیرۆزبایی لە مامۆستاکەی بکات. ئەوەبوو خۆی کوشت. هەر دوای دوو ساڵ لە خۆکوشتنی میشیما، کاواباتاش خۆی کوشت. چون کاردانەوەی هاوڕێکەی

بەت.

نموونەیەکی بەرچاوی تەواو پێچەوانەی ئەم هەڵوێستە، کاتێك ئەلبێر کامۆ (١٩١٣ـ١٩٦٠) ساڵی 1960 خەڵاتی نۆبڵی پێ دەبەخشرێت، کامۆ دەچێت بۆ یۆنان بۆ لای هاوسەری ڕۆمانووسی گەورە نیکۆس کازانتزاکی (1883ـ1957)، پێیدەڵێت: ئەم خەڵاتە شایانی کازانتزاکی بوو نەك من.

ئیرەیی لای نووسەر و هونەرمەندانی عەرەب
من یوسفم بابە

(شیعری: مەحموود دەروێش/ و: ئازاد بەرزنجی)
من یوسفم بابە
براکانم منیان خۆش ناوێ بابە
نایانەوێ لەگەڵیان بم بابە
دەسدرێژیم ئەکەنە سەر و
بەردباران و جنێوبارانم ئەکەن و
ئەیانەوێ بمرم تا مەدح و سەنام کەن
دەرگای ماڵەکەی تۆیان لەسەر داخستم
لە مەزراکە دەریان کردم
ڕەزەکەیان ژاراوی کردم.. بابە
یارییەکانیان وردوخاش کردم.. بابە
کە نەسیمە هەڵیکرد و یاریی بە قژم کرد
ئیرەییان پێ بردم و لە منیش و لە تۆش تووڕە بوون
بابە من چیم کردووە لەوان؟
پەپوولەکان خۆیان لەسەر شانم نیشتنەوە
گوڵەگەنمەکان خۆیان بەم چەمانەوە
باڵندەکان خۆیان لەسەر لەپی دەستم هەڵنیشتن
ئیتر من چیم کردووە بابە؟
بۆچی من؟
تۆ ناوت نام یوسف
براکانم فڕێیاندامە بنی بیرەکەوە و
گورگیشیان بەو کارە تاوانبار کرد
گورگ لە براکانم بەڕەحمترە.. بابە
ئاخۆ من غەدرم لە کەس کرد کاتێ وتم:
“یانزە هەسارەم بینی
لەگەڵ خۆر و مانگدا
بینیمن سوجدەیان بۆ ئەبردم؟”

ئەم شیعرەی مەحموود دەروێش بەسەرهاتێکمان دەهێنێتەوە یاد، کۆن هەندەی کۆنیی بوونی مرۆڤ لەسەر زەوی؛ بەسەرهاتی یوسفی کوڕی یەعقووب پێغەمبەر، کە چۆن لەبەرئەوەی خوا جوانی و شۆخیی پێ بەخشیبوو و خۆشەویست بوو، ئیرەیی براکانی دەگاتە ڕادەیەک، پیلان دژی بگێڕن و بیر لەوە بکەنەوە چۆن لەناوی ببەن.
ئینگلیز دەڵێت: هیچ بەدگومانییەك لە بەدگومانیی ئافرەت توندتر نییە، مەگەر بەدگومانیی نووسەران لە یەکدی. مێژوو ناوی زۆری لەم بارەیەوە بە تۆمار کردووین، وەك ئیرەیی و ناکۆکیی نێوان مەعەڕی و شەریف ڕەزی، موتەنەبی و ئەبو فیراس ئەلحەمەدانی، جەریر و فەرەزدەق، لە مێژووی نوێشدا نێوان ئەحمەد شەوقی و حافز ئیبراهیم، زەهاوی و ڕەسافی، جەواهیری و بەیاتی.
یاقووتی حەمەوی (١١٧٨_١٢٢٩ز) لە کتێبی (معجم البلدان)دا چیرۆکی تۆڵەسەندنەوەی ئەلزەمەخشەری (١٠٧٥_١١٤٣ز) لە ئەلمەیدانی (…._١١٢٤ز)ی نەیسابووری دەگێڕێتەوە، دوای ئەوەی کتێبەکەی (مجمع الامثال) بینی، ئیرەیی بە باشیی کتێبەکەدا هات. کاتێک ئەلزەمەخشەری کتێبەکە دەبینێت، خامە دەگرێتە دەستەوە و بە مەبەستی بێبەهاکردن و شێواندن پیتەکانی ناوی ئەلمەیدانی زیاد دەکات، پیتی (ن) دەخاتە سەر ناوی ئەلمەیدانی و دەیکاتە (ئەلنەمیدانی)، بە فارسی واتا "ئەوی هیچ نازانێت". ئەمیش بە ناچاری دەستدەداتە خامە و هەمان پیت دەخاتە سەر ناوەکەی ئەلزەمەخشەری و دەیکاتە (ئەلزەنەخشەری) هەر بە فارسی واتا: "ژنەکەیی کەیوە".
سەیفولدەولە ئەلحەمەدانی (٩١٦_٩٦٧ز) دوای سەرنەکەوتنی هەوڵەکانی لە دەستبەسەرداگرتنی دەوڵەتی عەباسی لە بەغدا لە سەرەتاکانی ساڵی ٩٤٠ی زایندا ئەمارەتێکی لە حەڵەب دامەزراند. گەلێک شاعیر و مێژوونووس و نووسەری لە دەوروبەری خۆی کۆکردنەوە، لە گرینگترین ئەو شاعیرانە ئەلموتەنەبی (٩١٥_٩٦٥ز) و ئەبو فیراس ئەلحەمەدانی (٩٣٢_٩٦٨ز) و ئیبن نەباتە و فەیلەسووفی گەورە ئەلفارابی (٨٧٠_٩٥٠) بوون. ئەلموتەنەبی نۆ ساڵ لە ژێر سایەی سەیفولدەولەدا مایەوە، بوونی ئەلموتەنەبی وایکرد ناوی دەیان شاعیر و نووسەر بشارێتەوە و ناویان نەبێت.
سەیفولدەولە بەخششی زۆری بە شاعیران دەدا، چونکە شاعیرانی دەربار ئەرکیان پیاهەڵدان بوو لە شیعرەکانیاندا، لە ڕێگەی ئەمانەوە دەسەڵاتی سەیفولدەولە لە سەرتاپای جیهانی ئیسلامیدا تەشەنەی کرد. هەڵبەت تەنیا شاعیران لە کۆشک نەبوون، بەڵکو زانایانی لێکۆڵینەوەی ئاینی، مێژوو، فەلسەفە و فەلەکناسیش هەبوون. ئەمە وایکرد ئەلموتەنەبی لە کۆشکدا لە هەموان پتر جێگەی ئیرەیی بێت،

لەبەر فەرزانایی و ئەو پێگە تایبەتەی لای سەیفولدەولە هەیبوو. لەوەدەکات ئەلموتەنەبی ئەم دێڕەی بە سەیفولدەولە نووسیبێت، دەڵێت:

ازل حسد الحاسدين عني بكبتهم
فانت الذي صيرتهم لي حسدا

زۆربەی زۆری نەیارانی ئەلموتەنەبی لە عەجەمەکان بوون، لە پێشی پێشیانەوە ئیبن خالەوەی هەمەدانی (...ـ ٩٨٠) بوو، ئەوی لەسەر چامەیەک گفتوگۆی لەگەڵ ئەلموتەنەبیدا کرد، ئەلموتەنەبی پێیگوت: بەڵات لێ دا، تۆ عەجەمیت، چیت لە عەرەبی داوە!

ئیبن خالەوەی لە فەقیانەکەیدا کلیلەکی ئاسنی دەرهێنا و کێشای بە دەموچاوی ئەلموتەنەبیدا و دەموچاوی بریندار کرد. هەروەها یەکێک لە نەیارەکانی تری ئەلموتەنەبی ئەبو فیراس ئەلحەمدانیی ئامۆزای سەیفولدەولە بوو، بەدەی نەبوو ئەو هەموو بەخششەی تەنیا بە ئەلموتەنەبیی شاعیر دەدا.

لە کۆتاییدا ئیرەییبەران توانییان پێگەی شاعیر لەق بکەن و لای سەیفولدەولە زمانی لێ بدەن و بەی تێبگووشن، ئەوەبوو پەیوەندیی نێوانیان تێکچوو و بەرەو میسر سەری هەڵگرت. دواتر ئەلموتەنەبی لە میسر دەرچوو و ڕووی لە مەغریب کرد، فاتمییەکان دەسەڵاتداری ئەوێ بوون، لەوێش زۆر نەمایەوە، دوای ئەوەی شاعیر ئیبن هانیئ (٩٣٨ـ٩٧٣ز) پیلانەکی بۆ دانا، ئەوەبوو وڵاتی فارس دوامین وڵات بوو پێی نایە سەر، پێش کوژرانی بەدەست فاتیک ئەلئەسەدی بەر لەوەی بگاتە بەغدا. ئەمەش لەسەنگەی ئەوەی چامەیەکی داشۆرینی لەسەر کوێخوشکی فاتیک نووسیبوو.

لەکاتی ڕووبەڕووبوونەوەدا ئەلموتەنەبی ویستی ڕابکات، کوێلەکەی پێیگوت: "ئەوە هەڵدێیت! تۆ یەک وتووتە: (والخيل والليل والبيداء تعرفني … والسيف والرمح والقرطاس والقلم). ئیدی ئەلموتەنەبی بڕیاری دا ڕانەکات، بە کوێلەکەی گوت: (تۆ بەمە منت کوشت). ئەوەبوو وەهای ئەلموتەنەبی کوێلەکەی و غولامەکێشی کوژران.

بەگومان لە سەردەمی نوێشدا نموونە زۆرن، بۆ نموونە ئەو ئیرەییی و ناکۆکییەی نێوان هەردوو شاعیری ناوداری عێراق جەمیل سدقی زەهاوی (١٨٦٣ـ١٩٣٦) و مەعرووف ڕەسافی (١٨٧٥ـ١٩٤٥) گەیشتبووە ڕادەیەك هەر یەکێیان داوای ئەمارەتی شیعریی بۆ خۆی دەکرد و داوایان لە شاعیران دەکرد لە ڕۆژنامەکاندا پەیمانیان بدەنێ، متمانەیان پێ ببەخشن و بە میری شاعیرانی خۆیان بزانن، کار بەوە گەیشت تەنانەت شا فەیسەڵ داوەتی کردن، تاکو ئاشتیان بکاتەوە، کەچی لەوە خراپتر تێکیان دا.

مەی زیادە (١٨٨٦ـــ١٩٤١)ی ژنەنووسەری لبنانی، کە بە هۆی

زیرەکییەکەیەوە نە زمانی دەزانی، بووبووە بزوێنەری ئیرەیی لای گەلێك نووسەری ناوداری سەردەمەکەی، وەك: خەلیل مەتران، تەها حوسەین، حافز ئیبراهیم، عەبباس مەحمود ئەلعەقاد، ئەحمەد شەوقی، مازنی، ڕەیحانی و هی تریش.

ئەلتاهیر وەتار (١٩٣٦ـــ٢٠١٠)ی سەرکردەی بە ڕەکابەری ڕۆمانی جەزائیریی نووسراو بە زمانی عەرەبی، ئیرەیی و بەدگومانیی بەرابەر ڕەشید بوچەدرە (١٩٤١)ی ڕۆماننووس کەم نەبوو. ڕەشید بوچەدرەش هەمبەر کەمال داودی ڕۆماننووس هەمان هەست ختووکەی دەدا.

"لە ساڵانی هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا، ئەلتاهیر وەتار تووڕە بوو و هاوسەنگیی سایکۆلۆجیی خۆی لەدەست دا، ئەو گەورەترین نووسەری جەزائیرییە لەو قۆناغەدا بە زمانی عەرەبی دەینووسی، کاتێک بیستی ڕەشید بوچەدرەی ڕۆماننووس یەکەمین ڕۆمانی خۆی بە زمانی عەرەبی بڵاوکردەوە، ڕۆمانی (هەڵوەشانەوە) ١٩٨٢، لەکاتێکدا لە جیهاندا بەوە ناسراوە بە فەڕەنسی دەنووسێت، ئەمەی بەسەردا هات، لەترسی ئەوەی نەکو ناوی ئەلتاهیر وەتار لە بەردەم ئامادەبوونی ناوێکی ئەدەبیی درەوشاوە و گەشاوەی وەک ڕەشید بوچەدرەدا بکەوێتە سێبەرەوە.

ئەلتاهیر وەتار لە بەڕێبەڕ نەدەوەستا لە هاتنەناوەوەی بوچەدرە لە نووسین بە عەرەبی، لە بەردەم ڕۆژنامەنووسان و مامۆستایانی زانکۆ و ڕۆشنبیراندا ئەمەی نەدەشاردەوە، دەستەواژە بە ناوبانگەکەی دووپات دەکردەوە: با لە شوێنی خۆیدا بمێنێتەوە (مەبەستی بوچەدرە بوو) لە ڕۆمان بە زمانی فەڕەنسی، با لە ڕۆماننووسین بە عەرەبی لەکۆڵمان ببێتەوە و وازمان لێبهێنێت، لە ئەنجامی ئەمەدا جەنگ لە نێوان ئەو دوو ڕۆماننووسەدا هەڵگیرسا و پەیوەندیی نێوانیان بڕا، تاکو مردنی ئەلتاهیر وەتار ساڵی ٢٠١٠".

ئەمە ئەو گرێیە قابیلەیە زاوی باسی دەکات. هەڵبەت لەم نەوەدا سوودوەرگری یەکەم ڕێژیمە سیاسییەکە بوو. چونکە سوود لەو جەنگانە دەبینێت و هانیان دەدات بۆ پەرەپێدانی ئەو گرێیە، گرێی یەکدی کوشتنی براکان، ئاگرەکە خۆشتر دەکات. چونکە بەمە هێزی خوێنەران بەشبەش دەکات و هەوڵدەدات بەو هەڵسوکەوتە پەراوێزخراوانەوە مژووڵیان بکات و بە ماوەیەکیش بەت داخوازییە ڕەواکانیان هەمبەر سەرکوت و کەمتەرخەمیی ڕێژیمەکە بیر بچێتەوە.

سەلامە مووسا (١٨٨٧ـ١٩٥٨)ی گەورە نووسەری میسری "بە درێژایی ژیانی ئاواتی ئەوەی دەخواست سەد ساڵ بژی، چەشنی کەتایی جاحز بمرێت و دەوروبەری هەموو کتێب بێت، هیچ نووسەرێکی عەرەب وەک ئەو هێزی کاریگەری و هەمەڕەنگیی لە نووسیندا تێدا کۆنەبووەتەوە، کتێبەکانی بوونە ڕوواڵەتێک لە ڕوواڵەتەکانی کتێبخانەی عەرەبی، بیروباوەڕی

بە تەواوی تێشێنەی کرد، نووسەرانی ئەو سەردەمە وای بەچوون ئەگەر بە خەیاندا نەگەن، ئەم پیاوە باڵا مامناوەندییە بۆیە لە ژێر پێیان دەردەهێنێت، ئەمەش وای لە زۆرێکیان کرد بەشێک لە کاتی خۆیان بۆ بەرپەرچدانەوەی "گومڕاییەکانی – هرطقات" سەلامە مووسا تەرخان بکەن".

ئەدەنیس دەڵێت: خەلیل حاوی چونکە ئیرەیی پێ دەبردم، هەمیشە لە نێو هاوڕێکانیدا خراپ باسی دەکردم. کە لێیدەپرسن، ئەدی ڕای تۆ لەبارەی ئەوەوە چییە؟ دەڵێت: "ڕێز لە ئەزموونی دەگرم، بەڵام چێژ لە شیعری وەرناگرم". لەبارەی ئەوەیشەوە کە مەحموود دەرویش (١٩٤١ــــ٢٠٠٨) گوتوویەتی: "شەرم لە فرمێسکی دایکم دەکەم، تامەزرۆییم بۆ نانی دەستی دایکم هەیە" ئەدەنیس دەڵێت: "پێکەنینم بەو گریانە شیعرییە دێت".

بەدر شاکر ئەلسەییاب (١٩٢٦ـ١٩٦٤)، کە بە ئەدەبی ئینگلیزی ئاشنا بوو، توانی سەرەتایەکی نوێ بۆ گۆڕینی شیعری عەرەبی پێشنیاز بکات، کە دواتر بە کۆششی چەندان شاعیری تریش، شیعری عەرەبی گۆڕانکارییە ڕیشەیی بە خۆیەوە بینی. کەچی هەندێک نووسەر، ڕەنگە لە دژی ئەلسەییاب، دەیانگوت نازک ئەلمەلائیکە پێشەنگی شیعری نوێی عەرەبییە، چونکە ئەو یەکەم جار تەفعیلەی کێشی عەرەبیی دەستکاری و بەش بەش کردووە، وەک ئەوەی مۆدێرنیزمی شیعری و گۆڕینی شیعر، تەنیا مەسەلەیەکی تەکنیکی و پەیوەندیی بە ژمارەی تەفعیلەی دێڕەکانەوە هەبێت!

یوسف ئیدریس (١٩٢٧ــــ١٩٩١ز)ی چیرۆکنووس و شانۆنامەنووس و ڕۆمانووسی میسری زۆر نەجیب مەحفوز (١٩١١ـ٢٠٠٦)ی ڕۆمانووسی خۆشدەویست، سەرهات و نامە و ڕابواردنی شەوانە و سەردانی یەکدی لە نێوانیاندا هەبوو، ئیدریس هەمیشە مەحفوزی لە پێشەوەی ڕۆمانووسانی عەرەب دادەنا، کەچی هەر هەندەی بیستی نەجیب مەحفوز خەڵاتی نۆبەلی ئەدەبی پێ بەخشرا، هەڵگەڕایەوە و لە دەستەوە گۆڕا بۆ دوژمن، وتارگەلێکی توندی لەسەر مەحفوز نووسی، تێیاندا داشۆرینی دەکات، تا ئەو ڕادەیەی بە ئاسایکردنەوە لەگەڵ ئیسرائیلدا تۆمەتباری دەکات.

ئەم ئیرەییبردنە مەرج نییە هەر ئیرەییبردن بە مادە و دارایی بێت، دەشێت بە پێگە و پایەی مەعنەوی، بە توانا و لێهاتوویی، بە جوانی و شۆخی، بە توانای داهێنان لای کەسێك بێت کەسی ئیرەییبەر شکی نابات. ئیرەیی تژییە لە خەم و داخ بە باشی و جیاوازی و بەختەوەری و سەرکەوتنی مرۆڤێکی دی، لە هەمان کاتیشدا خۆشحاڵییە بە بەدبەختی و نەهامەتیی کەسیتر. بێگومان ئەمەش چێژێکی سادیستانەیە هیچ بەدەست ناهێنێت.

محەمەد عەبدولوەهاب (١٨٩٨ـــ١٩٩١)ی سترانبێژی ناسراو بە “مۆسیقاژەنی نەوەکان” ئیرەییبەران هەراسانی دەکەن و لە گۆقار و ڕۆژنامەکانی ئەوکاتی میسردا زۆر بە خراپی و بێویژدانانە لەبارەیەوە دەنووسن، ڕۆژێکیان گۆقار و ڕۆژنامەکان کۆدەکاتەوە و دەچێت بۆ لای شاعیری ناودار ئەحمەد شەوقی (١٨٦٨ـــ١٩٣٢)ی میری شاعیران. سکاڵا و دەردەدڵی خۆی لا دەکات، چۆن ئیرەییبەران ژیانیان لێ تاڵ کردووە و چەند بە خراپ لەسەریان نووسیوە، شەوقی پێیدەڵێت، هەموو ئەو نووسراوانە لەسەر زەویەکە دابنی و بچۆرە سەریان، ئەویش بە سەرسووڕمانەوە بە گوێی دەکات. شەوقی پێیدەڵێت: بزانە چەندپێیان بەرز بوویتەوە.

بە هەمان شێوە، ئەوجا محەمەد عەبدولوەهابی سترانبێژ ڕقی لە ڕیاز سونباتیی مۆسیقاژەن و ئاوازدانەر بوو، قەسەبچییش لە بەلیغ حەمدی.

هەڵبەت بە دەگمەن ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکیی لە نێوان زانایەك و نووسەرێك، نووسەرێك و موزیکژەنێك، خۆشنووس و نیگارکێشێك، دارتاش و ئاسنگەرێك، بازرگانێکی ئاوریشم و بازرگانێکی کاغەزدا دەبینیت، چونکە بواری کارکردنیان جیاوازە و بەرژەوەندییان دژ بە یەکتر ناوەستێتەوە. گۆتە جوانی بۆ چووە دەڵێت: داهێنان هەتاکو لێتەوە دوور نەبێت، ناتوانیت ددانی پێدا بنێیت. هەموو ئەو داهێنەرانەی ئیرەییان بە یەکدی بردووە، یاخود گومانڕەشیان بەرامبەر یەکتر لا دروست بووە نزیك بوون لە یەکدییەوە. بێگومان ئەمەش ئەوپەڕی هەژاریی ڕۆحی و هزریی کەسی ئیرەییبەرە، لە ئەنجامدا دەبێتە مایەی بەدبەختییەکی زۆر بۆی و هەرچییەك دەکات ئەو هەستە دژوارە ناهێڵێت بەختەوەر بێت. ئەمە جگە لەوەی زۆر کات ئیرەییبەران کەسانی بێبەهرە و تەمبەڵ و بوودەڵەن، بەو ئیرەییە کوشندەیەیان، کە چەشنی مۆرانە ڕۆحیان دەکرۆژێت و ڕۆحی ملشکاندن و ئیرەیی و ئارەزووی لاوازکردنی ئەویتر، یان تێکشکاندنی بەسەریاندا زاڵ دەبێت، دەیانەوێت دژایەتیی هەموو ئەوانە بکەن لە خۆیان بەهرەمەندتر و بەتواناتر و داهێنەرترن.

بێرتراند ڕەسڵی بیرمەندی ئینگلیز جوانی بۆچووە سەبارەت ئیرەیی وتوویەتی: “ئیرەیی یەکێک لە بەهێزترین هۆکارەکانی کەساسیە”. مرۆق هەمیشە ئیرەیی بە شتێك دەبات نییەتی. هەڵبەت لە کۆی ئەم ناکۆکییانەدا ئەوەی بمێنێتەوە و نەمری بەدەستبهێنێت بەرهەمی باڵا و ڕەسەن و پڕ لە داهێنانە.

هەڵبەت نکوڵی لەوە ناکرێت چۆن لە نێو نووسەر و داهێنەرانی بیانی و عەرەب و سەرلەبەری میللەتانی دنیادا گومانڕەشی و ئیرەیی هەر هەبووە و دەبێت، کوردیش وەک هەر میللەتێکی تر بێبەش نییە لەو خوو و سیفەتە. “گەر چاوێک بە مێژووی کۆن و نوێی کۆمەڵگای کوردیشدا

بخشەنن، ئەوا دەبینن ژمارەی ئەو کەسانە کەم نین ئیرەییان بە کەسانی لێهاتوو و داهێنەر و کارامە بردووە و ئەو ئیرەییەیان ئاگری ڕق و کینەی لە ناخیاندا هەڵایساندووە و هەندێجار بە ئاشکرا و هەندێک جاری تریش بە نهێنی، ئەو جامی ڕقەی خۆیان بەسەر ئەو کەسە بەهرەمەندانەدا ڕشتووە. بێگومان دواجار گرەوی داهێنان و ژیان هەر بۆ بەهرەمەندەکان بووە، نەک ئیرەییبەرە سایکۆپاتییەکان. ئەوەتانێ ئەوانەی ماونەتەوە نالی و گۆران و شێرکۆ و هتد.. نەک ئەوانەی تۆپەڵێک ڕق و بوغز و ئیرەیی و هەست بە کەموکوڕی بوون بەرامبەریان".

لێرەدا لەبەر ئەوەی سەرچاوەی جێبەوام لە بەردەستدا نییە تەنیا ئەم دوو نموونەیە دەهێنمەوە.

مەلای جەباری (١٨٠٦–١٨٧٦) دەگێڕێتەوە: ڕووم کردە شاری کەرکووك و لە مزگەوتی "نائیب" بە فەقێیەتی گیرسامەوە، مزگەوتی ناوبراو جیا لەوەی قوتابخانەیەکی ئاینی بووە، هاوکات حوجرەی لێژنەی فەتواشی لێ بوو، جا لەبەر ئەوەی چەند جارێك هەڵەی مەلاکانی لێژنەی فەتوام ڕاست دەکردەوە و لە ئەدەبیات و زانستی فارسیدا زۆر کۆڵەواربوون، پێیان قبوڵ نەدەکرا، بۆیە کەوتنە دژایەتیم و ئیتر زۆر ئیرەییان پێم دەبرد و زۆر ئازاری دەروونیان دەدام، بەردەوام لە بەردەم فەقێکاندا ڕووشکێنیان دەکردم، تا کار گەیشتە ئەوەی ڕۆژێکیان مەلاکان مانیان گرت و لە نێوان خۆیاندا بە زمانی تورکمانی، تاکو من تێنەگەم گوتیان: "یان بوو کوڵلی بوردە قاڵماس، یام بز بوردە قاڵمرغ" واتا: یان ئەم هەتیوە دەشتەکییە لێرە نامێنێت، یان ئێمە لێرە نامێنین.

دواتر مەلایەکیان هاتە لام چپاندی بە گوێمدا: ڕۆڵە تۆ هیچ دەرسێکت لای ئێمە نەماوە و ئەوەی پێمان بووە قسوورمان نەکردووە، بۆیە پێمان باشە بچیت بۆ شارەکانی دیکە بۆ وەدەستهێنانی زانیاریی نوێ، ئەوەبوو چووم بۆ سلێمانی و ماوەیەك لەوێ مامەوە.

ڕەفیق سابیری شاعیر لە یادەوەرییەکانیدا دەنووسێت: "نووسەرێک لە چاوپێکەوتنێکدا ستایشی منی کردووە و بە (شاعیری گەورە) ناوی بردووم، کەچی دواتر، کە ساردییەک کەوتە نێوانمان، لە چەندان وتاردا، دەیان لاپەڕەی بە ناوی ڕەخنەی ئەدەبییەوە ڕەش کردەوە بە ئەوەی شیعرەکانم وەکو نموونەی خراپی شیعری کوردی وێنا بکات و منیش بە شاعیرێکی بێتوانا دابنێت، تەنانەت باسی ژیانی تایبەتم بکات!". بە هەمان شێوە چیرۆکنووس ئەحلام مەنسووری پەپوولەی بەر زریان "تێکڕەی کەشوهەوای پڕ لە ئیرەیی نووسەران بوو".

ناکرێت باس لەو ئیرەیی و گومانەشییە بەبێزەیییانەیە نەکرێت بە ئاشکرا دژی نووسەرێکی داهێنەری وەک بەختیار عەلی دەکرێت، کە

مێژووی هاوچەرخی ئەدەبی کوردی نووسەرێکی شاکارنووسی وای بە خۆوە نەبینیوە، ئەو ئێستا لە ڕێگەی وەرگێڕانی بەرهەمەکانیەوە بە چەندین زمان، بە هەق بووەتە باڵیۆزی ئەدەبی کوردی لە جیهاندا.
بەختیار عەلی ڕەنگە لە گشت نووسەرانی کورد پتر تیری کوشندەی ئیرەیی و گومانەشی و تۆمەتی بەرکەوتبێت، هەندێک دەمەقییەکیان دەگاتە ئەوەی شاکارەکانی بەختیار بە دزی لە قەڵەم بدەن و بە بەرهەمی کوردیی دانەنێن. بەختیار لە وەڵامی ئەماندا دەڵێت: "لە ئەدەبی کوردییشدا دەڵێن "مەحوی" لە "نالی" دزیوە، دەڵێن "نالی" چامەکەی لە "مەولانا خالید" دزیوە، دەڵێن گۆران لە ئەسکار وایڵدی دزیوە و هەتا دوایی. بە بڕوای من تا نووسەری فاشیل هەبێت، کە بیەوێت لەسەر حیسابی ناو و گەورەیی ئەوانی دی سەرنج بۆ خۆی ڕابکێشێت… ئەم کاسبییەش دەبێت، ئەمە دیاردەیەکە پەیوەندیی بە ئەخلاقی خەڵکی بەدبەهرەوە هەیە، پەیوەندیی بەو دیوە ناشرینەوە هەیە، کە لە سروشتی مرۆڤدایە و وای لێدەکات نەتوانێت لە جوانی تێبگات و دانی پیا بنێت. ئەوەی گرینگە ئەوەیە ئەم جۆرە ئەقڵە نە توانیویەتی کتێبێکی جوان بکاتە دەرەوەی مێژوو و نە دەشتوانێت".

ڕەنگدانەوەی گومانەشی و ئیرەیی لە دوو ڕۆمانی عەرەبیدا

یەکەم: ڕۆمانی "قەڵەندەر و قەڵا"
سوهرەوەردی (ئەبولفتوح یەحیای کوڕی حەبەشی کوڕی ئەمیرەک) نازناوی شەهابەدین بووە، لە نێوان ساڵانی ١١٥٠- ١١٥٥ی زایینی لە گوندی سوهرەوەرد (سوورەبەرد)ی نزیک زنجان لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان، کاتی خۆی بەدەستی مەغۆلەکان وێران بووە، هاتووەتە دنیاوە. ساڵانی سەرەتای تەمەنی لە سوهرەوەرد بەسەر بردووە و هەر زوو فێری خوێندنەوە و نووسین بووە و قورئانی ئەزبەر کردووە. دواتر بە تەواوکردنی خوێندن دەچێت بۆ مەراغەی ئازربایجان لەسەر دەستی مەجدەدین جیلیی مامۆستای شارەزا لە زانستی کەلامدا دەخوێنێت.
ئەوجا هەر بۆ مەبەستی خوێندن دەچێتە ئەسفەهان و ماردین و دواتریش حەلەب. ئەم چوونەی بۆ حەلەب و ماوەی مانەوەی لەوێ، هاوکات دەبێت لەگەڵ جەنگی خاچپارێزاندا و ئەودەم سەڵاحەدینی ئەیوبی فەرمانڕەوا دەبێت، زاهیرشای کوڕیشی میری حەلەب دەبێت.
لە حەلەب پاش ماوەیەک بۆی دەردەکەوێت سوودێکی وا لە خوێندنەکەی نابینێت، دەکەوێتە گفتوگۆ و وتووێژی سەخت لەگەڵ مامۆستا و زانا و فەقیهەکانی ئەوێدا. ئەو بیروبۆچوونانەی بە لای فەقیهانی حەلەبەوە دەرچوون بوون لە سوننەتی ئیسلام، بۆیە سەرسەختانە کەوتنە دژایەتیکردنی و تۆمەتهەڵبەستن بۆی. بە تایبەت کە زاهیر شا ڕێزێکی

تایبەتی لێ دەنا، ئەمەش بەس بوو بۆ ئەوەی ئەوەندەی تر ئەو فەقیهانە جامی ڕق و ئیرەیی خۆیان بەسەر سوهرەوەردیدا بڕێژن، کاتێک زانییان زاهیر شا لە ئاست سوهرەوەردیدا زۆر گوێ بە سکاڵا و گلەیییەکانی ئەوان نادات، خۆیان گەیاندە لای سەڵاحەدینی باوکی و ئەویان دژ بە سوهرەوەردی هان دا، وایان تێگەیاند کابرایەکی باتنی و فاتمییە، ئەودەمیش فاتمییەکان مەترسییەکی گەورەیان بۆ سەر دەوڵەتی ئەیوبی دروست کردبوو. بۆیە سەڵاحەدین گوشار بۆ زاهیر شای کوڕی دەهێنێت و پێیدەڵێت، بە هەر شێوەیەک بووە، خۆی لە سوهرەوەردی ڕزگار بکات و لە ناوی ببات. زاهیر شا دەیزانی ئەمە هەمووی لە ئیرەیی و لاوازیی فەقیهەکانەوە سەرچاوەی گرتووە، دوای هەوڵێکی زۆر ویستی باوکی قایل بکات ئەوە وانییە و سوهرەوەردی فەیلەسووف و زانایەکی گەورە و پایەبڵندە، ئەوانی دی لە ئیرەیی و ڕقەوە ئەو تۆمەتەیان بۆ هەڵبەستووە. بەڵام سەڵاحەدین لە وەڵامدا دەڵێت، تەنانەت گەر واش بێت، بۆ ئەوەی ناوەندی دینی و فەقیهەکانی حەڵەب و شام لە دەوڵەتی ئەیوبی هەڵنەگەڕێنەوە، چار نییە و دەبێت قوربانی بە سوهرەوەردی بدرێت.

فەقیهەکانی حەڵەب چەندین سکاڵایان بۆ سەڵاحەدین ناردبوو و وایان تێگەیاندبوو گەر فریای زاهیر شای کوڕی نەکەوێت، وەکو سەدان لاوی تر، بە سوهرەوەردی فریو دەخوات و ئەودەم ئابڕووی ب□ن□ماڵەکەیان دەچێت و موسڵمانانیش بە ئاگری فیتنە دەسووتێن. سەڵاحەدین نامەیەک بۆ کوڕەکەی دەنووسێت:

"کوڕەکەم! من فەقیهێک نیم، تا بە بەرچاومەوە کەسێک دادگایی بکەن و منیش هەڵی بسەنگێنم و داوەریی خۆمی لەسەر بکەم، ئەوەی لەسەر تۆیە، ئەوەیە کە د□س□ب□جێ حوکمی فەقیهەکان لەسەر ئەو جێبەجێ بکەیت. ئەگەر ئەمە نەکەیت، من ناچار دەبم لەسەر حوکمی حەڵەب لاتببەم. ئەو کارە دوامەخە، چونکە ئەم فەقیهانە ڕادەست نابن و بەزەییان نییە و بە ئاسانی دەتوانن ناوی ئێمە بزڕێنن و خەڵکمان لێ هان بدەن. من نامەوێت ئەوە بزانم، کە ئاخۆ زانایانی دیمەشق و حەڵەب ڕاستدەکەن یان نا. ئەوەی بە لای منەوە گرینگە، ئەوەیە کە ئەمانە دڵیان لێمان نەڕەنجێت. ئەوان خۆیان لە فەتواکەیان بەرپرسیارن و پەیوەندیی بە منەوە نییە. سەبارەت بەوەش کە سوهرەوەردی بێگوناهانە خوێنی دەڕژێنرێت، خەتاباری سەرەکی لەمەدا، سوهرەوەردی خۆیەتی. ئەوێک خەڵکی ئەم دەڤەرە نییە، گەر سەرچڵیی نەکردایە و نەهاتایەتە ئەم مەملەکەتەی ئێمەوە و دژایەتیی زاناکانی نەکردایە، هەڵبەتە چارەنووسی بەمە نەدەگەیشت. دواجار، مەرجیش نییە هەموو زاناکانی حەڵەب بە هەڵەدا چووبن. بێگومان دیارە ئەو پیاوەش کۆمەڵێک شتی گوتووە، کە دژ بە ئاینی ئیسلامە."

بەم ئاوایە ئەم زانا مەزنەی لە مێژووی فەلسەفە و عیرفاندا، بە دامەزرێنەری ڕێبازی ئیشراق لەقەڵەم دەدرێت و بە یەکێک لە پیاوە یاخی و سەرچڵەکانی سەردەمی خۆی دەژمێررێت، لە تەمەنێکی کورتدا توانی نزیکەی ٥٠ کتێب بنووسێت، بەشێکیان بە فارسی و بەشێکیان بە عەرەبین، تەکفیری دەکەن، ئیدی زاهیر شا ناچار دەکرێت فەرمانە ناڕەواکەی باوکی جێبەجێ بکات، سوهرەوەردی سەرپشکی هەڵبژاردنی جۆری مردنەکەی خۆی دەکات. سوهرەوەردی داوا دەکات فڕێی بدەنە زیندانێکەوە نان و ئاوی نەدەنێ، تاکو گیان دەسپێرێت.
دوای هەفتەیەک سوهرەوەردیی زانای بەتاوان، سوهرەوەردیی ئاشقی ڕاستی و زانست، بەستی لەبەر دەبڕێ و لە زینداندا لەبرساندا دەمرێت. فەقیهەکان گومانیان هەبوو مردبێت، داوایان کرد بیبینن، تا ڕاستییەکەیان بۆ دەربکەوێت. دوای ئەوەی بۆیان دەرکەوت مردووە، بردیان و داوایان کرد لە سێدارە بدرێت. ئیدی "لەسەر داوای ئەو زانا و ئیماندارانەی شەوی ڕابردوو لە پێنج مزگەوتی شاردا کۆبووبوونەوە و پێشنیاری ئەوەیان کردبوو، کە ڕۆژی هەینی، بەر لە نوێژ، لەداری بدەن. جەستە بێگیانەکەی سوهرەوەردییان لە قەڵا بردە دەرێ و ئەو ئەرکەیان بە قەزا گۆڕایەوە و لە سێدارەیان دا.".
ئەمە چارەنووسی زانایەک بوو لەو تەمەنە کورتەیدا هەموو هەوڵ و تەقەلایەکی لە پێناو ڕووناکیدا بوو بۆ ژیان و بۆ مرۆڤەکانی دەوروبەری، بەڵام لەبەر ئیرەیی و ئاستی تێنەگەیشتنی نەیارانی ئەو چارەنووسەیان پێ ڕەوا بینی پێشتر بە مەنسووری حەلاجی هاوڕێی ڕۆحییەکەی ئەویان ڕەوا بینیبوو.

دووەم: ڕۆمانی "زریاب"

هەموو ئەو ئیرەیی و بەدگومانی و ناکۆکییە کوشندانەی باسمان کردن، وەك ئەوەی ڕووداوەکانی مێژوو کوتومت دووبارە ببنەوە، تەواو لە ڕۆمانی (زریاب)ی مەقبوول ئەلعەلەویدا خەست بوونەتەوە و بەدی دەکرێن. ئیسحاق موسڵیی موزیکژەنی پیر لە بەراییدا زریابی خۆشدەوێت و سۆزی خۆشەویستیی پێ دەبەخشێت "ئیسحاق موسڵیی ئاغامم دەبینی دەهات و دەچوو. لە ماڵە گەورەکەی خۆیدا پاشا بوو. گوێم لە ورشەی جلەکانی و ترقەی کەوشەکانی بوو لەسەر زەویەکە، دەمبینی دەستەکانی لە دواوە تێکئاڵقابوون، کاتێک بە تەکمدا تێدەپەڕی گرێکەیان دەکرایەوە و بەوپەڕی خۆشەویستییەوە دەستی بە سەرمدا دەهێنا، جەستەی وندەبوو، تارمایی و بۆن و ئامادەیی لە شوێنەکە و لە ئاوەزمدا ماوەیەک دەمان...".
خەلیفە هاڕوونە ڕەشید داوا لە ئیسحاق موسڵی دەکات ئەو کوڕە بهێنێت ڕێژەکیان هەر خۆی لای خەلیفە زۆری بە توانا و

زیرەکییەکەیدا هەڵگوتبوو "ئەو ڕۆژەم بیرناچێتەوە ئێوارانێکی زوو ئیسحاق ئاغام لە دەرگەی دا و بە دەی خۆشەوە پێیگوتم:

- ئەو ساتە هات چاوەڕێمان دەکرد. سبەی لەگەڵمدا دێیت بۆ جقاتی خەلیفە هاڕوونە ڕەشید. باسی تۆ و بەهرەی تۆم بۆ کردووە، خۆت ئامادە بکە".

کەچی دواتر هەر هەندەی هەستدەکات لەسەنگەی بەهرەی گەورەی قوتابییەکەیەوە پایە و بەرژەوەندیی دەکەوێتە مەترسییەوە، دژی زریابی تازەلاوی بەهرەمەند، زریابی کۆیلە و قوتابیی خۆی دەوەستێتەوە. لەوە دەترسێت زریاب بەهۆی ئەو بەهرە گەورەیەی تێیدا هەڵدەقوڵی وەك موزیكژەنێك شوێن و پایەی ئەم لە كۆشكدا لەق بكات و ببێتە پاشكۆی قوتابییەكەی.

هەر هەندەی ئاگردانی ئیرەیی دەکەوێتە گۆڕ، ئیدی شاردنەوەی زەحمەت دەبێت و وردە وردە دەبێتە مایەی داڕمانی ئاکاریی لای کەسی ئیرەییبەر و هەناوی دەکرۆژێت، ئەمە ئەگەر جاری وا هەیە نەبێتە هۆی ئەنجامدانی تاوانیش. "لە دوێنێوە من گەورەی تۆ نیم. ڕاست و ڕوون دەبم لەگەڵتدا. ئەی نازانیت ئیرەیی دەردەکە لە کۆنترین دەردەکان و لە هەموویان پتر کار لە ناخ دەکات و قووڵترین زام لەسەر دڵ جێدەهێڵێت؟".

"ئەم ڕق و کینە و نەیاری و شەڕەی دژ بە زریابی تازەکار دەبنە هۆی ئەوەی لە داهێنان و نوێبوونەوە بوەستن… بۆیە ئیسحاق موسڵی لای خەلیفە هاڕوونە ڕەشید قسەی خراپ لەسەر زریابی زێدە بەهرەداری بێتاوان و بێگوناه دەکات، لە ئەنجامدا هەر بۆ خۆی دەیڕەنجێنێت و وڵاتبەدەری دەکات".

لە زریابی فەرزان لە هونەری ئەتەکێت و خواردن، زریابی بلیمەت و ئەفسانەی موزیکی عەرەبی، زریابی بە موزیك خوڵقاو، زریابی دەنگخۆش و زوڵاڵ، وەکو هونەرمەندێکی ڕەسەن، بە پێچەوانەی مامۆستاکەی، هەموو خەمی ئەو عوودەکەی و ئاوازەکانی بوو، کۆڵی نەدا و هەر هەندەی سەقامگیر بوو، ژێی پێنجەمی بە عوودەکەی دانا و زمانێکی نوێی بە ئامێری عوود بەخشی، مۆسیقای ئەو لە لایەکەوە بواری دەدایتێ لە ژیان هەڵبێیت، لە لایەکی دیشەوە وای لێدەکردیت بە شێوەیەکی قووڵتر لە ژیان بگەیت. ئەو بە دامەزرێنەری یەکەمین قوتابخانەی موزیك دادەنرێت، ئەودەمی لە بەغدای (یەکەمین جار دوورخراوگە و دواتر نیشتمانی دوورخراوییە)، لە قورتوبەی ئیسپانیا دایمەزراند. جگە لەوەی ژیاری ئیسلام و

ڕۆژهەڵاتی گواستەوە ئەندەلوس و لەوێشەوە بۆ ئەوروپا و جیهان. بەهرەی زریاب تەنیا لە مۆسیقا و گۆرانیدا چڕ نەدەبووەوە، بگرە چیرۆک و ئەفسانە و حەکایەتی پاشا و خەلیفەکانی دەگێڕایەوە، ئەمەش وای لە خەڵکەکە کرد لە دەوری کۆببنەوە شەیدای بن و خۆشیانبوێت. هەروەها مۆدەی جلی هێنایە ئەندەلووسەوە، بۆ هەر وەرزێک جۆرە پۆشاکێک بەکاربێت و بۆ هەر بۆنەیەکیش جلێک.
زریاب (ئەبولحەسەن عەلی بن نافعی موسڵی)ی بە ڕەچەڵەك کوردی بە بنەچە بەتانیی هاتوو بۆ موسڵ و پاشان بۆ بەغدای پایتەختی خەلیفەی عەباسی، مێژووی ئیسلام گەلێک ستەمی لە کردووە، زریابیش وەکو زۆرێک لەو نووسەر و هونەرمەند و بیرمەندانەی خزمەتی مرۆڤایەتییان کردووە و بە زمانی عەرەبی، یان تورکی و فارسی نووسیویانە، ئیدی نکوڵی لە کوردبوونیان کراوە. زریاب لە ڕێی مێژووی ڕۆژئاواوە پتر ئاوڕی لێ درایەوە وەك لە ڕۆژهەڵات، لەوێ ناسرا و زیاتر سوودیان لە ئەزموونە دەوڵەمەندەکەی وەرگرت.
مخابن، داهێنەران لە هەر ژینگە و شوێنێکدا بووبن، لە هەر ڕۆژگارێکدا ژیابن، ئاسوودەیییان بە خەوە نەبینیوە و ئیرەیی هاوپیشەکانیان هەمبەر داهێنانەکانیان ئازاری داون و لێنەگەڕاون ئاسوودەبن. تاکو ئەو ڕادەیەی هەندێك جار ئیرەیی سەری داهێنەری خواردووە و توانا و کاراکتەری سەرکەوتووی تیرۆر کراوە و زریاب ئاسا بەم ڕۆژگارەوە بەدەم ئازاری پێکانی تیری ئیرەیییەوە تلاوەتەوە. بێگومان ئەوی نامێنێت و دەمرێت کەسی ئیرەییبەرە، بەڵام ئیرەیی وەکو نەخۆشی و پەتا هەر دەمێنێت.

سەباح ئیسماعیل – کەرکووک